

Almási Tibor

ROMÁN AKADÉMIÁK NÖVENDEKEI A NAGYBÁNYAI MŰVÉSZTELEPEN

A nagybányai művésztelep története 1896-ban kezdődött, amikor ebbe a kivételes természeti környezetben elterülő, amúgy álmos és jellegtelen kisvárosba Münchenből megérkezett diákjaival Hollósy Simon festőművész. Az alkotáshoz szükséges körülmények nem voltak ugyan ideálisak, de a fiatalok lelkesedése legyőzte az első útjukba tornyosuló nehézségeket. A művészi munka Stoll Béla ügyvédnek, a Nagybányai Takarékpénztár igazgatójának a Jókai-dombon újonnan épült szénatárolójában kezdődött meg, amelyet az érkezők kibővítettek, lepadlóztak és széles, világos ablakokkal láttak el. Ebből a szénatárolóból indult el az a művészeti mozgalom, amely néhány éven belül forradalmasította a magyar képzőművészetet.

A közös munka első időszakában a legtöbb fejtörést a rögtönzött műterem szűkösége, a kiállítások rendezésére alkalmas bemutatóterem hiánya, és elsősorban az a makacs ellenállás okozta, amelyet a hivatalos magyar művészeti élet képviselői kifejtettek a Nagybányán született, az akadémizmust megtagadó, új távlatokat nyitó festészettel szemben.

Az első évek viszonylag békés és kiegyensúlyozott hangulatát és légkörét a XX. század első éveiben kezdte beárnyékolni az az ellentét, amely az alapító mester Hollósy Simon és a fiatal tanárok, Réti István, illetve Thorma János között alakult ki, és aminek vége az lett, hogy – amint látni fogjuk – 1901-ben Hollósy végleg elhagyta Nagybányát. A magukra maradt fiatal tanárok 1902 áprilisában megnyitották a *Nagybányai Szabad Festőiskolát*.

1906-ban a nagybányai művészeti életbe valósággal berobbant egy Párizsból hazatért, a francia fővárosban az új festészeti irányzatokkal „megfertőződött” fiatalember, Czóbel Béla. Cézanne és Matisse alkotásaival rokonságot mutató művei megerősítették a nagybányai fiatalok egy csoportjának azon hitét, hogy a kezdetek kezdetén a konzervatív hagyományok ellen fellépő nagybányai festé-

szet a század első évtizedének végére megrekedt régi szintjén, és így maga is a megújulást visszaszorítani akarók védőbástyája lett.

A művészeti ellentétek, amelyeket aztán felnagyítottak a festőiskolában meglévő gyakorlati, hétköznapi gondok – a műtermek hiánya, a város anyagi támogatásának szűkössége, két ifjú tanár: Iványi-Grünwald Béla és Ferenczy Károly távozása Kecskemétre, illetve Budapestre – oda vezettek, hogy a fiatalok, Boromisza Tibor vezérletével szembehelyezkedtek a művésztelep régi rangját és presztízsét elkeseredetten védő Réti Istvánnal és Thorma Jánossal. A vezető tanárok olyan döntések meghozatalára szánták rá magukat, amelyek elképzeléseik szerint véget vethettek volna a kolóniában uralkodó anarchiának. 1911. október 21-én megalakult a *Nagybányai Festők Társasága*. A csupán nevében új szervezeti forma nemhogy lecsillapította a kedélyeket Nagybányán, hanem ellenkezőleg, friss lendületet adott a fiatalok küzdelmének.

Az új művészeti irányzatok (fauve, kubizmus, expresszionizmus) olyan alkotók jóvoltából, mint Galimberti Sándor, Dénes Valéria, Dömötör Gizella, Göllner Elemér, Ziffer Sándor, Ferenczy Noémi és Béni, feltartóztathatatlanul özönlöttek be az áporodottá váló nagybányai művészeti légkörbe, és nyertek teret, híveket. Mellettük azonban kitermelődött a festőknek egy olyan csoportja is – Maticska Jenő, Mikola András, Krizsán János, Börsök Samu stb. – amely a már kivívott értékek ösvényén haladva próbálta tovább vinni az iskola hagyományos művészeti elveit és gyakorlatát.

Az első világháborút követően a nagybányai festőiskola történetében új fejezet nyílt. A korábbi években nem tapasztalt jelenségek egyike az volt, hogy államilag támogatott, szervezett kereteken belül megjelentek Nagybányán a romániai művészeti akadémiák diákjai, akik a festőiskola tanárainak vezetése és felügyelete mellett a városban végezték nyári gyakorlatukat. Minderről a szakirodalomban alig esik szó.¹ Ennek oka részben az, hogy e ténynek a kutatók nem szenteltek fontosságához mért figyelmet, másrészt pedig az, hogy a téma minden aspektusának feltárását megnehezítette – és akadályozza ma is – a rendelkezésre álló források szűkössége.² Ezért jelen tanulmányunk nem vállalkozik arra, hogy körüljárja a téma egészét, csupán arra szorítkozik, hogy felvillantson néhány olyan pillanatot a festőiskola történetéből, amelyek a romániai diákok nagybányai tartózkodásával voltak összefüggésben.

A nagybányai festőiskola és művésztelep már megalakulásakor nemzetközi jellegű intézmény volt. Európa minden tájáról – de más kontinensekről is – érkeztek ide növendékek: csehek, oroszok, szlovákok, szerbek, németek, osztrákok, lengyelek, de franciák, spanyolok, amerikaiak is megfordultak a festőiskolában, ahova elsősorban a vezető tanár, Hollósy Simon hírneve és személyes vonzereje csábította őket. Ez a tény akkor vált nyilvánvalóvá, amikor Hollósy

1901-ben végleg megvált Nagybányától és a következő években diákjaival Fonyódon, Vajdahunyadon, majd végül Técsőn verte fel táborát. Hollósy távozása után, egészen az első világháború végéig, a nagybányai tanulók névsorában még felbukkant ugyan egy-egy más országbeli hallgató, de a diákok túlnyomó részét már a magyarok alkották.

Az 1918-as év fordulópontot jelentett a Hollósy távozása után létrehívott *Nagybányai Szabad Festőiskola* történetében. Az első világháború okozta megtorpanás következményeit határozott és azonnali intézkedésekkel kellett kiküszöbölni, de ugyanilyen fontos volt a festőiskola szerves és zökkenőmentes integrálása is a romániai kultúrintézmények sorába. A nagybányai festőiskola nyújtotta lehetőségek minél hatékonyabb kihasználása az államigazgatás részéről annál is sürgetőbb feladat volt, mivel az első világháború után a romániai képzőművészeti élet súlyos válsággal küszködött. Hiányzott egy érdekképviseleti szervezet, amely az ország különböző részein szétszórta élő művészeket tömörítette volna, hiányoztak az alkotóknak létbiztonságot nyújtó rendszeres állami megrendelések, de kiváltképpen hiányoztak azok a művészeti iskolák, amelyek a kor színvonalán állva kiinduló bázisát képezhették volna egy átfogó kulturális reformfolyamatnak.

A gyökeresen megváltozott történelmi szituációban a romániai kulturális életben tapasztalható visszasságok hatványozottan sújtották az erdélyi képzőművészetet. „Különös a mi művészetünk helyzete itt Erdélyben – írta a szatmárnémeti festőművész, Popp Aurél 1922-ben. – Itt-ott elhullajtott morzsákon, nyomorult állami segélyeken élődő művészeink sehogy se tudnak egy táborba tömörülni. Az állam nem segíti őket, a közönség nem veszi képeiket, szobraikat...”³

A húszas évek elején többször megkísérelték, hogy az erdélyi művészetet új alapokra helyezték, de ezek a próbálkozások többségükben megmaradtak szándéknak vagy eredményei rövid életűeknek bizonyultak.⁴ A tennivalók határozottabb formát az évtized második felében öltöttek. Sűrített összegzésükről a Kolozsvárott megjelenő *Ellenzék* című újság 1927-es ankétja tudósít.⁵

Az ankét résztvevőinek egybecsengő véleménye szerint a válság leküzdésének előfeltételei a következők voltak:

– az erdélyi magyar, román és német művészeket tömörítő egyesület életre hívása;

– a nagyközönséggel való szorosabb kapcsolattartás érdekében egy vagy több művészeti folyóirat kiadása, amelyek szakmai megalapozottságukkal ösztönzőleg hathatnának a művészek alkotómunkájára is;

– a kortárs erdélyi képzőművészetet reprezentáló képtár megalapítása;

– az értékek kölcsönös megismerésének jegyében regáti képzőművészek kiállításainak rendezése Erdély különböző városaiban és az itteni alkotók műveinek szerepeltetése bukaresti tárlatokon.

E nyomasztó, a művészek létérdekeit érintő gondok orvoslására csupán a harmincas, negyvenes években került sor. 1930-ban Kolozsvárott megalakult az erdélyi alkotók nagy részét maga köré gyűjtő *Barabás Miklós Céh*, 1942-ben ugyanott átadták rendeltetésének a *Műcsarnok* épületét.

A korán megszűnt avantgárd folyóiratok, a *Genius* és *Új Genius*, a *Periszkop*, valamint a többi jelentős erdélyi folyóirat, a *Korunk*, az *Erdélyi Helikon*, a *Hitel*, a *Művészeti Szalon* stb. már kitermelték azt a kritiküs-gárdát – Bíró Béla, László Gyula, Debreczeni László, Entz Géza, Vásárhelyi Z. Emil, Dienes László –, akik szakavatottan ismertették az erdélyi képzőművészeti eseményeket.

Érdekes módon, az *Ellenzék* említett ankétjának résztvevői közül senki sem tett említést az erdélyi művészeti élet egyik neuralgikus pontjáról, a rajztanár- és művészképzésről.⁶ Ennek fontosságára pedig Popp Aurél már 1921-ben, egy másik ankét keretében felhívta a közvélemény figyelmét. Arra a kérdésre, hogy: „Mit kell tennünk, erdélyieknek 1922-ben” Popp Aurél többek között ezt írta: „Először is művész iskolát kellene felállítani itt Erdélyben, akár kettőt is, a fiatal generáció felemelésére ki kell kutatnunk a homályból a szegény és elhagyott tehetségeinket. (Rendszeresen nevelt szakoktatásokkal [sic !] a rendszeresen tartott rajzoktatás útján – elemitől kezdve !) A szegény tehetségeket segíteni, istápolni és nevelni kell...”⁷

1926-ig, amikor Kolozsvárott megkezdte tevékenységét a Szépművészeti Iskola – leszámítva a nagybányai Szabad Festőiskolát –, Erdélynek nem volt rajztanár- és művészképző intézménye. Ennek hiányát az egyéni kezdeményezésekből született, Erdély különböző városaiban működő szabadiskolák kompenzálták némiképp. Ilyen művészeti szabadiskolát tartott fenn Ács Ferenc és Alexandru Popp Kolozsvárott, Szopos Sándor Désen, Gulyás Károly Marosvásárhelyett, Varga Albert és Kóra Korbort Nándor Temesvárott.

Ezek a művészeti szabadiskolák azonban távolról sem pótolhatták azt az űrt, amelyet az intézményesített, államilag fenntartott, modern alapokra helyezett rajztanár- és művészképzők hiánya teremtett. E tekintetben a helyzet nem volt kedvezőbb Románia más területein sem. Bukarestben és Iasi-ban működtek ugyan a nagy hagyományokkal büszkélkedő képzőművészeti akadémiák, de ezekben az oktatás, a múlt századi klasszikus akadémiai módszerek szellemében folyt. „Van ezidőtájt két iskolánk: egyik Bukarestben – agóniában, a másik Iasi-ban – kataliptikus állapotban” – írta 1925-ben a román művészeti élet fonákosságait hevesen ostorozó festőművész, Nicolae Tonitza. „Közülük egyik sem szolgálja azt a célt, amiért elképzeléseink szerint létrehozták őket. (Szomorú semmittevés lágerei.) Mint sok más intézményünk, egyszerű civilizációs fitorok...[Ezekben az iskolákban] jó eredménnyel végzők kevesen vannak. Hosszú évfolyamokon keresztül egy. Megállsz, és csodálkozva nézed: hogyan tudott ebből a pedáns leparlóból és összetoldozott hivatalos programból – a többségé-

ben kiszáradt agyú és élőködő „professzorok” pedagógiai sajtolójából – épen kikerülni...”⁸

Nicolae Tonitza szavai, kifakadása, ha túlzónak tűnnek is, érzékletesen illusztrálják azokat a nehézségeket, amelyekkel a romániai művészeti oktatás az első világháború után küszködött és ugyanakkor közelebb visz bennünket egy lépéssel annak megértéséhez is, hogy miért született, születhetett meg az a gondolat, hogy a bukaresti, iasi-i, majd később kolozsvári akadémiai diákjait nyaranta a nagybányai festőiskola lássa vendégül.

1919-ben, amikor a bukaresti akadémia hallgatóinak első csoportja megérkezett Nagybányára, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén a költő-politikus Octavian Goga állt, aki nagy tisztelője volt a festőiskola akkori vezetőjének, Thorma Jánosnak és művészetének. A műgyűjtő, képzőművészeti kérdésekben naprakészen tájékozott Octavian Goga természetesen ismerte azokat a nehézségeket, amelyekkel a festőiskolának a háború után kellett szembenéznie, de tudatában volt annak is, hogy a szilárd szervezeti alapokkal rendelkező intézmény jó szolgálatot tehet a román képzőművészeti élet újjáélesztésének.⁹ Hogy ez az állítás valóban helytálló, azt az emlékirat bizonyítja, amelyet Octavian Goga szóbeli megbízása alapján Popp Aurél festőművész állított össze 1920 tavaszán a bukaresti és iasi-i diákok nagybányai „továbbképzésének” előkészítéséről.

Goga választása nem véletlenül esett éppen Popp Aurérra. A Nagybányától nem messze fekvő Szatmárnémetiben élő festőművész lelkes híve volt a nagybányai művészetnek, a művésztelepen megteremtett hagyományok gondos ápolásának, őrzésének. Ugyanakkor Popp Aurél határozottan kiállt a festőtelep szellemiségének korszerűsítéséért és azoknak a táborába tartozott, akik teljes súlyában átértékelték a román művészet megreformálásának szükségességét. Mindezek mellett kellő szakmai és morális tekintélye is volt ahhoz, hogy eredményes tárgyalásokat folytathasson a kolónia és Nagybánya vezetőivel.

Popp Aurél emlékirata két fontos kérdést érintett: egyrészt a bukaresti és iasi-i diákok lehozatalát Nagybányára, és a szükséges feltételek biztosítását a nyugodt alkotómunkához, másrészt a bukaresti képzőművészek nyári táborozását a művésztelepen. Mint ahogy várható volt, míg az első kérdésben Popp Aurél konkrét, gyakorlati javaslatokkal állt elő, a másodikban érvei csupán a nagybányai és bukaresti művészek tapasztalatcseréjéből származó előnyök taglalására szorítkozott. Az első kérdésre vonatkozóan a következőket írja Popp Aurél: „A növendékek (szám szerint 60-80-ig) elhelyezést a lyceum internátusában nyernének. A növendékek részére azonban ágyneműről kellene gondoskodni, mivel ez idő szerint a volt növendékek ágyneműjüket már elvitték. Tehát 2 lepedőt, párnát és takarót kell hozniuk. Ellátást ugyancsak az internátusban nyerhetnek, de itteni viszonyokra való tekintettel: főleg lisztet és zsírt nagyobb

mennyiségben kellene részökre ide szállítani. Evőeszközöket és tányért azonban a növendékek hozzanak magukkal...

Oktatásukat illetőleg a „nagybányai festők társasága” részéről Thorma János festőművész Úr kijelentette, hogy bármilyen számban szívesen vállalja, havonkénti modelldíj egyéenként 50 korona [ellenében].

A növendékek bármely időben jöhetnek, részökre a lyceumi internátus már takarítás alatt van, s az említett hiányok pótlása után kényelmes elhelyezést – betegszobával és orvossal – s szeretetteljes fogadást nyernek...”¹⁰

Az idézet kapcsán ide kívánkozik egy rövid megjegyzés. Az első világháborút követő évben – 1919 májusában –, amikor a nagybányai festőiskola csupán hét növendékkal kezdte újra tevékenységét, Thorma János, a festőiskola vezetője joggal érezhette úgy, hogy a bukaresti és iasi-i diákok befogadása kiváló alkalmat teremt majd az iskola benépesítésére, de ami talán ennél is fontosabb volt, ebben a gesztusban a román kultúra irányítóinak a művésztelep iránt megnyilvánuló őszinte érdeklődését és nagyrabecsülését fedezte fel.

A Popp Aurél által kidolgozott emlékirat terjedelmesebb része az említett második kérdésre, a bukaresti képzőművészek tapasztalatcseréjére vonatkozott. A festőművész ennek a problémának a megoldását ugyanolyan fontosságnak tartotta, mint a diákok nyári táboroztatását. „Én jelenleg tisztán csak ideiglenes megoldást javaslok azok érdekében, akik teremtő munkára képesek, addig is megmentendő őket az élet küzdelmeitől, amíg Miniszter Úr intézkedései folytán a képzőművészek kérdése az egész országot felölelő s intézményes módon elintéződik – írta Popp Aurél.

Nagybánya a város ezidőszerinti telepe 7 műterem felett rendelkezik. Ezen műtermeket a magyar uralom alatt ott letelepedett festők foglalják el. Ezek elmozdítása – különösen ezidőben – nagyon szerencsétlen gondolat volna. A város jelenleg hajlandó bizonyos hozzájárulással akár 10 műtermet is építeni... A meglévő telep kibővítésével nemzeti jelleget is nyerne, s emellett a jelenleg ott lévő művészekkel együttes művészi életet élve megteremthetnék az annyira kívánatos, s jelenleg nagyon hiányzó megértést a románság és magyarság [között]...”¹¹

Emlékiratának záró soraiban Popp Aurél leszögezte: „Ily módon már átmenetileg meg volna oldva a jelenlegi nagybányai festőiskola majdnem érintetlen fennmaradása, amiről a nagybányai festőkkel már tárgyaltam is. Magyarán az iskola és telep művészeti vezetése megmaradna Thorma és a hazajövendő Réti akadémiai tanár vezetése alatt... Az ott letelepedő művészek később egy telepé olvadva, egyforma támogatásban részesítve ideális művészi csoportot alkothatnának...”¹²

Annak ellenére, hogy Popp Aurél erőfeszítése a bukaresti művészek Nagybányára küldésének hivatalos állami támogatásban való részesítésére összpön-

tosult, éppen ebben a kérdésben nem született kedvező határozat. Ami viszont a diákok nyári táboroztatásának problémáját illeti – be sem várva Popp Aurél írásos észrevételeit –, az akkori körülmények között szokatlan gyorsasággal történt intézkedés.¹³

1919-ben Nagybányán már megjelent az akadémisták első, 30 főből álló bukaresti csoportja, a következő évben pedig hozzájuk csatlakoztak a iasi-i, majd később a kisinyovi és kolozsvári iskolák növendékei is. A nagybányai festőiskolába küldött diákok száma – a telep vezetőivel történt megegyezés értelmében – átlagban 30 és 50 között ingadozott. Ez a tetemes diáksereg gyökeresen megváltoztatta a hallgatók nemzetiségi megoszlásának arányait, hiszen míg az első világháború végéig csupán elvétve akadt román tanulója a festőiskolának, ettől az időszaktól kezdve egészen 1930-ig a román diákok száma jelentősen megsaporodott.¹⁴

A legsúlyosabb gond, amellyel az akadémiaikról érkező ifjaknak szembe kellett nézniük, és ami nem egyszer kellemetlen közjátékok forrása is lett, az a festőiskola és az ösztöndíjas növendékek anyagi támogatásából származott. A szakminisztérium kezdeti 70 000 lejes pénzbeli juttatása évről évre fokozatosan csökkent. A növendékek ösztöndíja ezért nem volt elegendő a sokasodó kiadások fedezésére. Visszaemlékezéseiben Mohy Sándor festőművész 2 000 lejes ösztöndíjról tesz említést, amelyet a „minisztérium kiküldötte – Ion Minulescu, szimbolista költő-író”¹⁵ adott át a diákoknak, és amelyből nem csupán az utazást, de a 75 lejes modelljét, valamint a mindennapi lét fenntartásához szükséges kisebb-nagyobb költségeket is fedezniük kellett. Ez az összeg már csak azért sem bizonyulhatott elégségesnek, mivel az előzetes megállapodással ellentétben, a növendékek nem „nyertek elszállásolást a lyceum internátusában”, hanem megannyi ösztöndíj nélküli társukhoz hasonlóan, havi bér fejében a veresvízi bányászcsaládoknál voltak kénytelenek szállást és ellátást keresni.

A Veresvíz festői környékét és ennek szegény, ám a művészeket kezdettől fogva szeretettel befogadó egyszerű bányászcsaládjait több, a városban megfordult román művésznövendék örökölte meg képen, de idézte írásban is. „A Veresvíz utca, melynek elején úri házak voltak, mindinkább keskenyedni kezdett, s a szép és előkelő villákat falusi típusú, erős színekre festett házak váltották fel. Az utcát kétoldalt magas fák szegélyezték, s az árnyékos lombtengerbe merült zsindeyes, muskátlis bányászházak csendet, nyugtató hangulatot árasztottak” – írja Aurel Ciupe Nagybánya emlékét felidéző soraiban. Különbözőleg a legtöbb fiatal festőnövendék és fiatal festő ilyen bányászházakban lakott. Ezek rendszeresen két szobából állottak, az utcaiból, amit kiadtak, és a mögötte lévő udvariból, amiben a bányászcsalád lakott, meg természetesen a konyhából. A szobák tiszták és hűsek, de a kis ablakaik és nyomott, alacsony plafonjuk

miatt sötétek és festésre alkalmatlanok voltak. Egy-egy özvegy bányászasszony még kosztot is adott.”¹⁶

Az állami ösztöndíjak juttatásával összefüggésben, a korabeli sajtóban napvilágot láttak annak az 1920 nyarán kirobbant botránynak a részletei, amelynek tárgya az volt, hogy ebben az évben a minisztérium „elfelejtette” postázni a diákok járandóságát. A bukaresti „belle-arte iskola – a szabadban történő tanulmányokért Nagybányára utazott – növendékei azt az ígéretet kapták a minisztériumtól, hogy megérkezésükkor tízezer lej áll rendelkezésükre ellátásuk céljaira. Kétségbeesett várakozás után, miközben a minisztérium egyáltalán nem válaszolt a diákok sürgető kérésére, a növendékek már készítették csomagjaikat, hogy – megalázva a helyi lakosok előtt – visszatérjenek, ha egy nagy-lelkű utazó nem jött volna segítségükre 75 000 koronával, amiből tanulmányaik végeztéig meg tudtak élni. A „túlságosan is elfoglalt” minisztérium még a mai napig sem rendelte el a megígért tízezer lej kifizetését.”¹⁷

Az anyagi jellegű közjátékot leszámítva, a bukaresti, iasi-i és kolozsvári akadémisták nagybányai életét és munkálkodását kiegyensúlyozottnak és a várakozásokkal, reményekkel összhangban állónak lehet minősíteni. És ha már a bukaresti és iasi-i diákok mellett mindannyiszor említés történik a kolozsvári hallgatókról is, talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a kolozsvári Szépművészeti Iskola jövődiákjai 1924-től – tehát még az iskola hivatalos bejegyzése előtt – kezdtek lejárni Nagybányára. A kolozsvári Szépművészeti Iskolának – mint Erdély egyetlen államilag finanszírozott képzőművészeti intézményének – megalakítási terve a húszas évek elejére nyúlik vissza, ám tevékenysége – jó néhány évi sikertelen szervezkedés után – csupán 1926 januárjában indult meg.

Hogy az iskola diákjai azonnal bekapcsolódhattak a nagybányai táborozásba, annak egyik oka a bukaresti és iasi-i akadémiák teremtette hagyomány volt, a másik viszont az, hogy az iskola fiatal tanárgárdájának jó része olyan művészekből állt, akik maguk is hosszabb-rövidebb időt töltöttek a festőiskolában és így fel tudták mérni az ismétlődő nagybányai gyakorlatok fontosságát a tanulók számára.

A román növendékek oktatása a nagybányai festőiskolában a még Hollósy Simon megalapozta, majd később Réti István és Thorma János továbbfejlesztette elvek és módszerek szellemében történt, Thorma, illetve – az időnként Nagybányára visszatérő akadémiai tanár – Réti irányítása és felügyelete alatt.

A művésztelep történetét feldolgozó könyvében Réti István erről azt írja, hogy amikor négy nyáron keresztül (1922, 1924, 1925 és 1926) átvállalta a már beteg és megfáradt Thorma Jánostól a nagy felelősséget, türelmet és figyelmet követelő korrektúrát, a román diákok ugyanolyan „tisztelettel és hálással”¹⁸ fogadták tanácsait, útmutatásait, mint kollégájától.

A kolónia és festőiskola történetét kutatók többször megfogalmazták már a kérdést: miért volt szükség a bukaresti, iasi-i és kolozsvári diákok nagybányai táboroztatására?

Az esetleges kultúrpolitikai megfontolásokon túl, úgy hisszük, hogy a választ a festőiskolában honos pedagógiai, oktatói módszerekben kell keresnünk.

A nagybányai festőiskolában tanuló Mándy Laura, családi okok miatt 1927-ben egy Bukarest közelében fekvő községbe költözött és a fővárosi akadémián szándékozott tovább tanulni. Az első napi tapasztalat azonban már teljesen kiábrándította, hiszen, mint emlékirataiban rögzíti „amikor először léptem be az Akadémiára, feltűnt nekem, hogy a pódiumon nem élő modellek álltak, hanem gipszből öntött görög istenek. A növendékek ezeket rajzolták, festették. Hát a fővárosi Akadémián ilyeneket rajzolnak? Nagyon csalódott voltam. Ha már ide jöttem, akkor én is feltettem a rajzpapíromat az állványra és hozzákezdtem a rajzoláshoz... Amikor a hét végén jött a tanár korrigálni és odalépett mellém, csodálkozva nézte munkámat és kérdezte, mióta és hol tanultam. Megmondtam, hogy Bányáról jöttem és kik voltak a mestereim. Erre ő azt kérdezte, hogy miért jöttem el abból a híres festőiskolából.”¹⁹

A bukaresti, iasi-i akadémiai hagyományosság jól kitaposott útján jártak, és erre terelték hallgatóikat is. Csoda-e tehát, ha a Zazar partjára érkező diákoknak még a nagybányai naturalizmus is újdonság volt, nem is beszélve azokról a festői kalandokról, ráhatásokról, amelyek őket a harmadik nagybányai művészgeneráció avantgárd szárnya irányából érték.

A Nagybányán megfordult román diákok számbavétele hosszú oldalakat venne igénybe. Éppen ezért közülük csupán azokról ejtünk szót, akik idővel a román festészet jeles alkotóivá lettek.

A korabeli nagybányai csoportos fényképeken gyakran feltűnik egy loboncos hajú, akaratos szájtartású, magabiztos fiatalember: Alexandru Ciucurencu. 1903-ban született a Duna-parti kikötővárosban Tulcea-ban. Művészeti tanulmányait szülővárosában kezdte, majd 1921 és 1928 között a bukaresti Szépművészeti Akadémián folytatta. Ennek ösztöndíjasaként három nyáron át dolgozott Nagybányán, ahol átlagon felüli komponáló készségével, színérzékével és az ezekhez szerencsés módon társuló szorgalommal, rendkívüli kitartással gyorsan kivívta társai és tanárai elismerését. Thorma János szerint a Nagybányán tanuló román hallgatók közül ő volt a legtöbbet ígérő tehetség.

Hogy a nagybányai szabad kurzusok mit jelentettek Ciucurencunak, arra monográfusa, Ionel Jianu és maga az alkotó adta meg a választ. „Az éles színkontrasztokat használó festőiskolával való kapcsolat nagyon tanulságos volt a fiatal művész számára. Ciucurencu elismeri – írja Jianu –, hogy volt mit tanulnia a festőiskola két fontosabb irányzatát képviselő Thorma Jánostól, és a festészetben a természet merészebb átgondolását és előadását művelő Ziffer Sán-

dortól.”²⁰ „Itt – idézi nagybányai emlékeit Ciucurencu – a zöld zöld volt, a kék kék. Nagybányán bőven akadt festenivaló, hiszen a hegyvidékre jellemző erős fényben minden lépésnél egy-egy motívummal találtad magad szemben. Ennek ellenére a nagybányai festészettel, a nagybányaiak festészetével nehezen tudtam megbarátkozni. Zöldet tettem lila mellé, narancssárgát kék mellé, miközben rólunk azt mondták, hogy nincs élet a színeinkben.”²¹

Ciucurencu érett alkotói korszakában született kompozícióin – mint életrajzírója is elismeri – visszakísértett a nagybányai csendes tájak nosztalgija, az itt elsajátított, majd Párizsban a Julian akadémián és André Lhote festőiskolájában tökéletesített, széles skálán mozgó színárnyalatok használatának finom líraisága.

A Nagybányán tanuló román diákok közül, a lugosi születésű Aurel Ciupe kötődött a városhoz a legszorosabban. Ő élete végéig őszinte hálával és tisztelettel emlékezett vissza a festőiskolára és annak egykori tanáira. „Mindig szeretettel gondolok Nagybányára – írta a már élete delelőjén járó művész –, ott töltött vakációimra, a festőiskolára, az öreg mesterekre: Rétire, Thormára, Zifferre, Krizsánra, Mikolára, akiket ott megismertem és megszerettem. Legelső művészi élményeim ott születtek, ott láttam először igazi festőket, ott mutatták meg először: hogyan kell egy akttanulmányhoz hozzáfogni, ott figyeltem meg másokat festeni, azt, hogy miként indítanak el egy képet, és miként fejlesztik tovább.”²²

Aurel Ciupe mindössze tizenhat évesen, 1916-ban érkezett Nagybányára, ahol a „várost körülvevő hegyek, a Zazar-part, a Liget és a belőle kiáradó fenyőillat”²³, no és persze a diáktársak – különösképpen az iskola-„messier” Bernáth Aurél – kíváncsi, ám barátságos fogadtatása azonnal elbűvölte a művésztelep kapuján először belépő fiatalembert. Ekkor, „a nyár folyamán az iskola a Ligetben működött – emlékezik vissza Ciupe –, abban a két deszkabódében, amit egy szénatartóból alakított át a város még 1896-ban, a Petőfi-völgy bejáratánál, egy magaslaton, hatalmas fák és illatos fenyők között, s ahová keskeny, kanyargós ösvényen lehetett feljutni. Az oldalvilágításos műterem, amelyben dolgoztunk, almazöld olajfestékkel volt lefestve, és kellemesen barátságos világítást árasztott.”²⁴

Aurel Ciupe Nagybányán Réti István tanítványa lett, akinek korrektúrája élményszámba ment a diákok körében. „Miután korrektúrájával eljutott hozzám – idézi emlékeit Ciupe –, megnézte rajzomat, majd rajzlapom jobb felső szélére külön lerajzolta a vállat a kulcscsonttal és a nyakizmokkal, és ezeknek szerkezetét és összefüggését megmagyarázta. Mit nem adnék, ha ezt az első tanulmányomat megőriztem volna, ha láthatnám!”²⁵ E tanulmány sorsára jutott Aurel Ciupénak a városban készült többi alkotása is. Kettőt, a „brassói képtár tulaj-

donában” található Zazar-parti tájat és a „mogosoiaiai alkotóház egyik vendégszobáját díszítő”²⁶ veresvízi tájképet kivéve.

Amit Nagybányán tanáraitól és az ottani művészeketől tanulhatott, elleshetett, azt Aurel Ciupe a következőképpen összegezte: „A természetet nem részleteiben, hanem a maga egységében, nem látszatában, hanem lényegében felfogni, fényt, a világítást tanulmányozni, széles ecsetkezeléssel, nagy foltokban, telített színekkel plein airt festeni, erre törekedtek a nagybányaiak.”²⁷

A Bukarestből, Iasi-ból, Kolozsvárról érkező, és Nagybányán stúdiumokat folytató diákok közül egyetlen egy akadt, aki tanulmányai végeztével visszatért, és hosszabb időre letelepedett a városban: Petre Abrudan. Abrudan 1927-ben egy nyáron át Nagybányán tanult a kolozsvári Szépművészeti Iskola ösztöndíjasaként, majd 1933-tól 1947-ig, mint a Nagybányai Festők Társaságának tagja élt és alkotott a városban. Ez az időszak a nagybányai festőiskola végső hanyatlásának a korszaka. 1935-ben a városi adminisztráció – Mikola András, a művésztelep és iskola akkori vezetője heves tiltakozása ellenére – saját hatáskörébe vonta az intézmény igazgatását, és ennek mindennapos teendőit Gheorghe Manu rajztanárra bízta. Ő 1937-ben megalakította a Nagybányai Képzőművészek Egyesületét (Societatea Artiștilor Plastici din Baia-Mare), amelynek titkára Petre Abrudan lett.

Petre Abrudan festészetében, bár nem számítható tipikusan nagybányai alkotónak, az ottani légkör és művészeti hagyomány jól kitapintható nyomokat hagyott. Ez korai alkotásainak természet-centrikusságában, hegyvidéki tájképeinek színgazdagságában, a naturalista ábrázolás kánonjainak érvényesítésében jutott kifejezésre. Vele ellentétben, a román növendékek nagy része csupán egyetlen nyarat töltött Nagybányán. Ezek sorába tartozott a Bukarestből érkező Lucian Grigorescu és Ion Musceleanu, a kolozsvári iskola diákja, Letiția Munteanu és sokan mások is. Bár a két hónapos időszak már egy kialakult, vagy kialakulóban lévő művészeti szemlélet módosítására igencsak kevésnek bizonyulhatott, a nagybányai tanulmányok minden diák részére hoztak valami újat, ha nem mást, a művészeti tapasztalatok gyarapodását, a gyakorlati festőmunka technikai fortélyainak elmélyítését.

A nagybányai művésztelep történetének bemutatásakor kevés szó esik arról, hogy a festők mellett a kolóniában szép számmal tanultak, dolgoztak szobrászok is: Szabó Vera, Vida Géza, Szervátiusz Jenő, Fekete József, Romul Ladea, Eugen Pascu stb.

Eugen Pascu 1919-ben szerzett oklevelet a budapesti Képzőművészeti Főiskolán – tanárai Ferenczy Károly, Zemplényi Tivadar és Réti István voltak. A főiskola elvégzése után a művész szinte minden nyarat Nagybányán töltött. Annak ellenére, hogy Eugen Pascut szobrászként tartjuk számon, kiváltképpen

expresszív fogantatású grafikai munkássága volt az, ami nagy hatást gyakorolt a harmadik nagybányai generáció avantgárd törekvű fiataljaira.²⁸

1927-ben a kolozsvári Szépművészeti Iskola szobrász tanszékének vezetését Eugen Pascutól Romul Ladea vette át. Romul Ladea Bukarestben és Párizsban tanult, de kortársaihoz hasonlóan 1922-ben ő is eltöltött egy nyarat Nagybányán. Később Ladea – elsősorban köztéri monumentális alkotásaival – a román nemzeti szobrászat egyik legjelentősebb alkotójává vált.

A húszas évektől kezdve a bukaresti, iasi-i és kolozsvári diákok nagybányai tartózkodásával kapcsolatos teendők ellátása– erdélyi kulturális felügyelő minőségben – Emil Isac költő, közíró hatáskörébe került. Thorma Jánossal folytatott gazdag levélváltása részletes betekintést enged a román növendékek nagybányai életének hétköznapijaiba.²⁹ Az említett levelek közül figyelmet érdemel az az 1924 novemberében írt beszámoló, amelyben Thorma János a kolozsvári és más erdélyi diákokkal folytatott munka első tapasztalatait összegezte: „Az iskolai évet január 15-én nyitottam meg, közvetlen a téli kiállításunk után. Most december 6-án zárom be a téli kiállításunk előtt. Ezen idő alatt megszakítás nélkül folyt a tanítás és a tanítványok munkája. A tanítványok komolyan, szorgalmasan dolgoztak és a telepen tartózkodásuk alatt a legnagyobb rendet tapasztaltam. A kolozsváriak, illetőleg Erdélyből általad ide küldött tanítványokkal minden tekintetben meg voltam elégedve.”³⁰

Ugyanebben a levélben, az inkább szakmai jellegű beszámoló után, Thorma János sajnálatát fejezte ki, hogy a trónörökös Károly és a miniszter Gheorghe Tătărescu nagybányai látogatása alkalmával – amikor is e jeles személyiségek felkeresték a művésztelepet is – egyéb elfoglaltságai miatt nem volt jelen, és nem tudott személyes megbeszéléseket folytatni velük.³¹ Az esemény csupán azért kapott hangsúlyt, mert – mint Thorma írta – „egyre-másra szerettem volna figyelmüket felhívni.”

A nehézségek, amikre az iskola vezetője gondolt, az „épület elhanyagoltsága”, „újabb műtermek építése” és egy „menza létesítése” voltak. A levél záró sorai Thorma Jánosnak azt a törekvését tükrözték, hogy a több nemzetiség ifjaiból verbuválódott diáksereget, a festőiskolán belül egy igazi – egymás mellett békésen és egyetértésben élő – alkotóközösséggé kovácsolja. „Az idei nyár különösen alkalmas volt a művészi munkálkodásra, mert állandóan derült, szép időnk volt. Kirándulásokat is rendeztünk, ahová az összes itt tartózkodó művészek hivatalosak voltak. Megismerkedtettem őket és megbarátkoztattam. Ez körülbelül a legfontosabb, amit tudtam tenni társadalmi téren.”

Emil Isacnak arra a kérésére, hogy tömören vázolja benyomásait a román diákok tehetségéről, előmeneteléről, Thorma János – egy 1925-ben keltezett levélben – megvonta a többéves együttműködés mérlegét: „Hiába tépelődöm azon a fogas kérdésen, amelyet nekem a múltkori leveledben feladtál... A leg-

tehetségesebb tanítványok megnevezését kéred tőlem. A bukarestiekről igazságos ítéletet igazán alig adhatok az itt tartózkodási idejük rövidege miatt, de fölöslegesnek is tartom, mert tanáraik úgyis nagyon jól tudják, milyen képességűek. És különösen fontos náluk az, hogy tanáraik ízlésének és kívánságainak eleget tegyenek. A tanítványok szabadsága bizonyos korlátok közé lévén szorítva, az egyéniség megnyilatkozására ritkán kerül alkalom. Pedig többen megleptek eredeti felfogásukkal, amit én nem is mulasztottam el minden alkalommal dicséretemmel tudomásukra hozni. A tanítványok összessége csinál jót, rosszat vegyesen, sokszor meglepően finom tehetséget árulnak el, mégis már a legközelebbi alkalommal egész rossz munkával lepik meg az embert.

A tehetség, még magában nem is elég, ha szorgalom nem járul hozzá. Pedig ez a leggyakoribb eset a piktoroknál... Az iskolában mindenkinek egyformán meg kell adjuk az eszközöket a boldogulásra. Azok alkalmazásáról bizonyos eredményeket konstatálhatunk is, de azt soha nem mondhatjuk meg előre, hogy a tehetségével ki fog majd művészi alkotásokat produkálni. Pedig ez lenne az igazán fontos. Ez esetben lehetne csak kijelölni az érdemeseket, akikre fáradságunkat, pénzünket áldozzuk. Én mindenkit pártolok, aki szegény és törekvő ember...³²

Az esetek túlnyomó részében, főleg a kezdeti években, a Nagybányára küldendő növendékek kiválasztásának egyetlen feltétele, kritériuma a tehetség volt. A Réti István által összeállított diákrajstrom azonban azt mutatja, hogy a húszas évek közepétől bevett gyakorlattá vált a hallgatók társadalmi rang alapján való kiválasztása. Erre a nemkívánatos jelenségre hívta fel Thorma János Emil Isac figyelmét, amikor a következőket írta: „Nem tartom szükségesnek, hogy jómódú embereket, különösen hölgyeket ilyen kedvezményekben, mint a stipendiumok, részesítsenek. A protekciót itt egyáltalán nem kellene figyelembe venni.”³³

Megundorodva a fiatal tanárok állandó torzsalkodásaitól, Thorma János komolyan fontolóra vette a kolónia vezetésétől való visszavonulást, de ennek dacára a román diákok nyári oktatásának immár hagyományossá vált kérdésében a művész ugyanazt az érdeklődést tanúsította, mint a kezdeti években. „Remélem, hogy a Miniszter Úr az idén is Baia-Mare-ra küldi az ösztöndíjasokat, mely esetben minden tőlem telhetőt el fogok követni, hogy semmiben hiányosságuk ne legyen, az iskola zavartalan vezetését, színvonalát, minden esetre biztosítani fogom”- írta 1926-ban Emil Isacnak.³⁴ Megelégedettségének adott hangot a bukaresti, iasi-i és kolozsvári akadémisták példás magatartása, szorgalma miatt, és Emil Isac többszöri sürgető kérésének eleget téve felsorolta azokat a diákokat, akik a legjobb eredményeket érték el tanulmányaik során Nagybányán. „Ezen elmúlt évben úgy a cluji, mint a regátbeli látogatásokkal nagyon meg voltam elégedve. A magaviseletükről épp úgy, mint a szorgalmukról csak a legnagyobb

elismeréssel szólhatok. Ezért nehezemre esik egyeseknek a megkülönböztetése és a többiek elé való helyezése, de eleget akarok tenni kívánságoknak, tehát – csak úgy egymás után, mint korrektúra közben következtek, és feljegyeztem – az alábbi felsoroltakat ajánlom becses figyelmedbe, mint különösen tehetséges és szorgalmas látogatóit iskolánknak: Teodor Iacobeles, Damian Gh., Ciucurencu Al., Florența Pretorian, Pogorevici Nicolae, Stella, Nedelcovici, Prost R., Pálffy Z., Maris Simionescu, Stamatescu Elena. Nem mulaszthatom még megemlíteni, hogy a clujiai rajzbeli kiképzése általában nagyon jó, nagyon kíváncsi vagyok a további fejlődésükre.”³⁵

Thorma János visszavonulása a festőiskola vezetésétől, arra az időre esett, amikor a román diákok nagybányai oktatásának útjában felbukkantak az első nehézségek. A két esemény egyidejűsége ahhoz a véleményhez vezetett, hogy a diákoknak az új tanárokkal szembeni elégedetlensége lett volna az oka a jó néhány éves múltra visszanyúló gyakorlat beszüntetésének.

A jelenség magyarázatát azonban egészen más irányban kell keresnünk. A döntő lépés megtétele előtt az idős Thorma János maga mellé vette két művésztársát: Mikola Andrászt és Krizsán Jánost, akik a mesterhez hasonlóan, lelkiismeretesen és legjobb tudásukhoz mérten folytatták a román diákok oktatását – mint Csizér Lilla visszaemlékezéseiből megtudjuk – német és francia nyelven.³⁶ 1927 – Thorma végleges lemondása – után a román ösztöndíjasok még három éven át jöttek Nagybányára, 1929-től, amikor a világméretű gazdasági válság Romániában is éreztetni kezdte hatásait, a művésztelepnek, festőiskolának juttatott állami segélyek szinte teljes egészében elapadtak. Ilyen gazdasági kényszer hatása alatt született meg a döntés arról, hogy a növendékek ezután ne a messzi Nagybányára, hanem a fővároshoz közelebb eső balcici nyári művésztáborba menjenek.

Bár a román diákok Nagybányán szerzett szakmai, technikai és művészet-szemléleti gyarapodása nem vált kizárólagos tényezővé jövő művészetük kialakulásában, a nagybányai tartózkodás mégis jelentős nyereséget jelentett számukra. A növendékek művészeti alapképzése kétségtelenül a bukaresti, iasi-i és kolozsvári akadémiákon történt. Amit a nagybányai tartózkodás hozzáadhatott ehhez az alapképzéshez, az a művész és a természet közötti szoros kapcsolat. És még valami, ami azonban már a művészet határain túli régióba tartozik, és amit Réti István így fogalmazott meg: „A festőiskolában teljes békességgel érintkeztek egymással és dolgoztak együtt magyarok és románok.”³⁷

Jegyzetek

¹ Réti István a nagybányai művésztelpről írt könyvében elsősorban arra tért ki, hogy a történelmi fordulat milyen érzelmi megrázkódtatást jelentett az ott dolgozó művészek számára, a ve-

zetőknek miként sikerült megóvniuk az intézmény függetlenségét, integritását, és csupán néhány sorban tett említést a romániai művészeti akadémiaiak diákjainak Nagybányára való érkezéséről. Vö. Réti István: A nagybányai művésztelep. Budapest, 1994, 38–39. o.

²Murádin Jenő nevéhez fűződik az egyetlen kísérlet arra, hogy tisztázza a romániai akadémiaiak hallgatóinak nagybányai jelenlétével kapcsolatos tényeket és kérdéseket, aki az Utunk című kolozsvári hetilapban közreadott tanulmányában összegezte kutatásainak eredményeit: Murádin Jenő: „Itt sikerült megszűntetni festményeiket...” Nagybánya román növendékei. In: Utunk. 1971, XXVI. évf., 24. sz., 6–7, 10. o.

³Popp Aurél: Válságban az erdélyi képzőművészet (Nagy Oszkár képművészeti alkalmából). Keleti Újság. 1922. december 30.

⁴1922-ben pl. Kolozsvárott megalakult a Festő- és Szobrászművészek Clubja, azzal a céllal, hogy összefogja a városban élő művészeket. A Club szándékait felkarolta az erdélyi románság nagytekintélyű kultúregylete, az Astra is, amelynek keretében 1925 őszén létrehívtak egy művészeti szakosztályt. E szakosztály arra a feladatra vállalkozott, hogy Erdély egész területén széles körben népszerűsítse a valós művészeti értékeket.

⁵Meg kell szervezni az erdélyi képzőművészetet! Ankét képzőművészeti válságáról. Ellenzék. 1927., 293. sz., 21. o. Az ankét résztvevői: Ács Ferenc, Aurel Ciupe, Gubcser Nándor, Szolnay Sándor, Tóth István festőművészek és Dienes László a Korunk főszerkesztője voltak Kolozsvárról, Gallasz Nándor szobrász Temesvárról, Göllner Elemér, Mikola András, Nagy Oszkár, Thorma János festőművészek Nagybányáról, Juhász Ernő festőművész Szamosújvárról, Lenhardt Emil festőművész Lugosról, Litteczky Endre festőművész Szatmárnémetiből, Szopos Sándor festőművész Désről, Mattis Teutsch János festőművész és Heinrich Zillich, a Klingsor szerkesztője Brassóból.

⁶Ennek oka lehet, hogy az ankét idején már működött Kolozsvárott a Szépművészeti Iskola. Valójában azonban ez az intézmény egymagában távolról sem volt képes pótolni azt a lemaradást, amely a rajztanár- és művészképzés terén mutatkozott Erdélyben.

⁷Mit kell tennünk erdélyieknek 1922-ben. Napkelet. 1921, II. évf., 24–25. sz., december 25.

⁸Tonitza, Nicolae: O scoală nouă. In: Scrieri despre artă. București, 1964., 104. o.

⁹Az igazsághoz hozzátartozik az, hogy – amint Réti István említi – 1919 után a román kultúrpolitika részéről történtek kísérletek a festőiskola beolvasztására „valamely nagyobb egységbe”, pl. „egy erdélyi festők” társaságába, amelyben magyarok és románok egyesülnének”, de az iskola vezetője, Thorma János „rögtön átlátta, hogy mi rejlik e mögött. A „nagyobb egységbe” beolvadva megszűnnék Nagybánya különállása, autonómiája, és majorizáltatván, idegenek ülnének be a régi kolónia erkölcsi örökébe, aztán rövid idő alatt mindent elvonnának tőlünk.” Ezért „Thorma határozottan elutasított minden effajta kísérletet” Réti: id. mű 39. o.

¹⁰Az emlékirat egy példánya a szatmárnémeti Megyei Múzeum Popp Aurél hagyatékában található és érdekessége, hogy – mint a művész írásainak döntő többsége – magyar nyelvű.

¹¹Popp id. mű.

^{12<1}Popp id. mű.

¹³A gyors intézkedés Virgil Cioflec miniszteriumi államtitkár érdeme. Cioflec a kor egyik legjelentősebb román műgyűjtője volt, aki több száz alkotást magába foglaló értékes kollekcióját a román államra hagyta.

¹⁴Meglepő, és ma már megmagyarázhatatlan tény, hogy miközben a nagybányai festőiskolába Európa minden vidékéről, sőt távolabbi kontinensekről is érkeztek diákok, 1914-ig, Gheorghe Florian beiratkozásáig, az intézménynek nem volt egyetlen román hallgatója sem. Murádin Jenő, a Réti István összeállította diáknévsorok adatait saját kutatásai alapján pontosító statisztikai kimutatása alapján, a román ösztöndíjasok száma Nagybányán a különböző években a következő volt: 1919:30; 1923:37; 1926:30; 1928:43. Murádin id. mű. Az újabb kutatások szerint még a Hollósy-iskolában kimutatható Arthur Verona (Brăila) és Ravici Basil (Bukarest) jelenléte:

Murádin Jenő: A nagybányai Hollósy-iskola névsorai. Erdélyi Múzeum. 1992, 1–4. sz., 145–147. o.

¹⁵ Mohy Sándor: Műhelynapló. Kolozsvár-Napoca, 1981, 103. o.

¹⁶ Ciupe, Aurel: Az én Nagybányám. Utunk Évkönyv. Kolozsvár, 1972., 45. o.

¹⁷ Tonitza id. mű, 104. o.

¹⁸ Réti id. mű, 39. o.

¹⁹ Mándy Laura gépírási visszaemlékezése a szerző tulajdonában található.

²⁰ Jianu, Ionel: Alexandru Ciucurencu. Bucureşti, é. n.

²¹ Jianu id. mű.

²² Ciupe id. mű.

²³ Ciupe id. mű.

²⁴ Ciupe id. mű.

²⁵ Ciupe id. mű.

²⁶ Ciupe id. mű.

²⁷ Ciupe id. mű.

²⁸ Eugen Pascu grafikai munkásságáról: Muscă, Mihai: Pász Jenő rajzai. In: Tanulmányok a nagybányai művészet köréből. Miskolc, 1994, 77–81. o.

²⁹ Kettőjük levelezését Murádin Jenő tette közzé: Forrásértékű Thorma – Isac levelezés. Korunk. 1966, 12. sz. Ugyanezeknek a leveleknek a másolata megtalálható dr. Alexandru Culcer professzor hagyatékában a szatmárnémeti Megyei Múzeum adattárában. A hagyatékban fellelhető egy korabeli dokumentumokra (újságcikkek, levelek) támaszkodó gépírási összefoglalása a nagybányai művésztelep korai történetének is, amelynek szerzője dr. Culcer volt.

³⁰ Az 1924. november 21-én keltezett levél másolata dr. Alexandru Culcer hagyatékában található.

³¹ A nagybányai művésztelep és festőiskola iránti román érdeklődésről Réti István ezt írta könyvében: „Erdélyben akkor még nagyjából az erdélyi románok élvezték az új helyzet adta nagy gazdasági konjunktúrát és politikai hatalmat... Elegáns autókon majd minden héten más hivatalos hatalmasság gördült be Nagybányára is, miniszterek, felügyelők, államtitkárok, erdélyi és regáti urak és hölgyek, később a trónörökös is, kíséretével. Természetesen valamennyien meglátogatták a művésztelepet, az iskolát s az egyes művészek műterméit. Ez nagyobb nevezetesség számba ment akkor, mint régebben itthon. Büszkébbek voltak arra, mint azelőtt a magyarság, hogy ilyen »világhírű« iskolát mondhatnak magukénak...” Réti id. mű, 40. o.

³² Thorma János levele Nagybányáról 1925. november 4-i keltezéssel – dr. Alexandru Culcer hagyatékában.

³³ Thorma id. mű.

³⁴ Thorma János levele 1926. december 23-i dátummal, másolata a dr. Culcer hagyatékban.

³⁵ Thorma id. mű.

³⁶ Murádin Jenő: A másik Nagybánya. Utunk. 1971, XXVI. évf., 47. sz., november 19., 7. o.

³⁷ Réti id. mű., 39. o.